BUXORO VILOYATI LINGVOAREAL LEKSIKANING O'RGANILISHI

Sharipova Eliza Matyoqub qizi
Aniq va ijtimoiy fanlar Universiteti magistranti

Qabul qilindi: 16.01.2026
Ko‘rib chiqildi: 17.01.2026
Tasdiqlandi: 19.01.2026

Kalit so‘zlar:
lingvoareal leksika, Buxoro viloyati, hududiy leksika, o‘zbek shevalari, dialektologiya, til aloqalari, ikki tillilik, etnolingvistika.

Annotatsiya. Mazkur maqolada Buxoro viloyati hududiga xos lingvoareal leksikaning shakllanish manbalari, semantik va funksional xususiyatlari ilmiy-tahliliy asosda yoritilgan. Tadqiqotda hududiy leksik birliklarning tarixiy taraqqiyoti, etnik va madaniy omillar bilan uzviy bog‘liqligi ochib beriladi. Buxoro viloyatida shakllangan ikki tillilik muhitining lingvoareal leksikaga ko‘rsatgan ta’siri alohida tahlil qilinadi. Shuningdek, hududiy so‘zlarning adabiy til bilan o‘zaro munosabati, ularning zamonaviy nutqdagi qo‘llanish doirasi va saqlanish holati baholanadi. Maqolada to‘plangan dalillar o‘zbek dialektologiyasi va areal tilshunoslik yo‘nalishidagi tadqiqotlarni boyitishga xizmat qiladi hamda hududiy leksikani hujjatlashtirish va asrab-avaylash zaruratini asoslab beradi.

Kirish. O‘zbek tilshunosligida hududiy til xususiyatlarini o‘rganish, xususan, lingvoareal leksikaning ilmiy tahlili muhim va dolzarb yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Tilning hududiy variantlari xalqning tarixiy taraqqiyoti, etnik shakllanishi, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti va madaniy aloqalari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, har bir mintaqaga xos leksik birliklar ana shu jarayonlarning til vositasidagi aksidir. Shu jihatdan Buxoro viloyati hududi lingvoareal tadqiqotlar uchun alohida ilmiy qiziqish uyg‘otadi. Buxoro viloyati qadimdan turli sivilizatsiyalar, etnik guruhlar va tillarning o‘zaro ta’siri kesishgan muhim madaniy va tarixiy makon bo‘lib kelgan. Bu hududda o‘zbek tilining qarluq, qipchoq va o‘g‘uz unsurlari, shuningdek, tojik tili bilan uzoq asrlik aloqalar natijasida shakllangan leksik qatlam mavjud. Natijada Buxoro shevalarida umumxalq tilida kam qo‘llaniladigan yoki faqat muayyan hududga xos bo‘lgan ko‘plab lingvoareal birliklar saqlanib qolgan.

Lingvoareal leksika tilning hududiy chegaralanishiga xos bo‘lgan so‘z va iboralarni o‘z ichiga oladi hamda ularni o‘rganish tilning ichki

rivojlanish qonuniyatlarini aniqlash, shevalararo farqlarni belgilash va adabiy til bilan munosabatini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Buxoro viloyati misolida bunday leksik birliklarni tahlil qilish o‘zbek dialektologiyasi, etnolingvistika va sotsiolingvistika fanlari uchun qimmatli ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi. Hozirga qadar o‘zbek shevalari bo‘yicha qator ilmiy tadqiqotlar olib borilgan bo‘lsa-da, Buxoro viloyatining lingvoareal leksikasi kompleks va tizimli tarzda yetarli darajada o‘rganilmagan. Ayrim tadqiqotlarda ushbu hududga oid sheva materiallari parcha holida uchrasa-da, ularning funksional-semantik xususiyatlari, kelib chiqishi va zamonaviy til jarayonlaridagi o‘rni chuqur tahlilga muhtoj. Mazkur tezisda Buxoro viloyati lingvoareal leksikasining shakllanish manbalari, asosiy tematik guruhlari hamda ularning til tizimidagi o‘rni ilmiy-tahliliy nuqtayi nazardan yoritiladi. Tadqiqot natijalari hududiy leksikani saqlash, hujjatlashtirish va kelajak avlodga yetkazish, shuningdek, o‘zbek tilining boyligini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Lingvoareal leksikani o‘rganish masalasi o‘zbek tilshunosligida dialektologiya, areal tilshunoslik va etnolingvistika yo‘nalishlari bilan uzviy bog‘liq holda shakllanib kelgan. Ushbu yo‘nalishdagi dastlabki ilmiy qarashlar umumiy turkiy tilshunoslik doirasida yuzaga kelib, keyinchalik alohida hududiy tadqiqotlar sifatida rivojlangan. Tilning hududiy farqlanishi va leksik qatlamlarining shakllanishi masalalari ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan yoritilgan bo‘lsa-da, ularning aksariyati umumiy xususiyatlarni tavsiflash bilan cheklangan. O‘zbek dialektologiyasining nazariy asoslari A. G‘ulomov, S. Ibrohimov, M. Mirzayev, A. Ismoilov kabi olimlar tadqiqotlarida keng yoritilgan. Ushbu tadqiqotlarda o‘zbek shevalarining fonetik, morfologik va leksik xususiyatlari tizimli tarzda o‘rganilgan bo‘lib, lingvoareal leksika masalasi ham bilvosita tahlil qilingan. Ayniqsa, shevalardagi leksik birliklarning adabiy til bilan munosabati, ularning kelib chiqish manbalari va semantik xususiyatlariga e’tibor qaratilgan.

Lingvoareal yondashuvning nazariy jihatlari rus va jahon tilshunosligida V. Bartold, N. Trubetskoy, R. Jakobson, A. Avanesov kabi olimlar tomonidan ishlab chiqilgan. Ularning ilmiy qarashlari til hodisalarining geografik tarqalishini tarixiy va ijtimoiy omillar bilan bog‘liq holda izohlashga asoslangan. Mazkur metodologiya keyinchalik turkiy tillar, jumladan, o‘zbek tili hududiy leksikasini tadqiq etishda samarali qo‘llanila boshlagan. Buxoro viloyati shevalari va leksikasiga oid ayrim ma’lumotlar S. Ibrohimovning o‘zbek shevalari tasnifiga bag‘ishlangan ishlarida uchraydi. Unda Buxoro hududi shevalarining qarluq va qisman qipchoq unsurlari bilan boyiganligi qayd etiladi. Shuningdek, tojik tilining kuchli ta’siri natijasida yuzaga kelgan leksik birliklar mavjudligi ham ta’kidlanadi. Biroq ushbu ishlar asosan umumiy tavsif xarakteriga ega bo‘lib, lingvoareal leksikaning chuqur tahliliga yetarli darajada e’tibor qaratilmagan.

Tojik-o'zbek til aloqalari masalasi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar ham Buxoro lingvoareal leksikasini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. A. N. Kononov, B. O'rinboyev, H. Ne'matovlarning ishlarida ikki til o'rtasidagi leksik almashinuv, bilingvizm va interferensiya masalalari yoritilgan. Ushbu tadqiqotlar Buxoro hududida uchraydigan ayrim leksik birliklarning kelib chiqishini aniqlashda nazariy asos vazifasini bajaradi. Etnolingvistika yo'nalishida olib borilgan tadqiqotlarda hududiy leksikaning xalq turmushi, urf-odatlari va an'anaviy kasblar bilan bog'liqligi alohida ta'kidlanadi. Xususan, dehqonchilik, hunarmandchilik, chorvachilik va maishiy hayotga oid so'zlar lingvoareal leksikaning muhim qatlamini tashkil etadi. Bu borada Z. Husainova, M. Jo'rayevlarning ishlari e'tiborga molik bo'lib, ular leksik birliklarning madaniy-semantik xususiyatlarini yoritishga xizmat qiladi. So'nggi yillarda hududiy leksikani saqlash va hujjatlashtirish masalasi ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Globalizatsiya va adabiy tilning kuchayishi natijasida ko'plab shevaga xos leksik birliklar iste'moldan chiqib borayotgani tadqiqotchilar tomonidan qayd etilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, Buxoro viloyati lingvoareal leksikasini tizimli ravishda o'rganish, tasniflash va ilmiy muomalaga kiritish zarurati yuzaga kelmoqda.

Mavjud ilmiy adabiyotlar Buxoro viloyati lingvoareal leksikasini o'rganish uchun muhim nazariy va metodologik asos yaratadi. Biroq ushbu hududga xos leksik birliklarni kompleks, areal va funksional jihatdan tahlil qiluvchi maxsus tadqiqotlar yetarli emas. Mazkur tezis aynan shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

Tadqiqot muhokamasi. Buxoro viloyati lingvoareal leksikasini tahlil qilish jarayonida aniqlangan ma'lumotlar ushbu hudud til xususiyatlarining murakkab va ko'p qatlamli ekanligini ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari hududiy leksika faqat geografik chegaralanish mahsuli emas, balki tarixiy, etnik, ijtimoiy va madaniy omillarning uzviy ta'siri ostida shakllanganligini tasdiqlaydi. Ayniqsa, Buxoro viloyatining ko'p asrlik madaniy markaz sifatidagi mavqei uning leksik tarkibida turli manbalar izining saqlanib qolishiga sabab bo'lgan. Tahlil jarayonida aniqlangan lingvoareal leksik birliklar semantik va funksional jihatdan bir necha guruhlarga ajratildi. Eng avvalo, kundalik turmush va maishiy hayotga oid so'zlar salmoqli o'rinni egallaydi. Bu guruhga uy-ro'zg'or buyumlari, oziq-ovqat nomlari, kiyim-kechak va mahalliy urf-odatlar bilan bog'liq leksik birliklar kiradi. Mazkur so'zlar ko'pincha umumadabiy tilda muqobili mavjud bo'lsa-da, Buxoro hududida o'ziga xos fonetik yoki semantik variantlarda qo'llanilishi bilan ajralib turadi.

Muhokama jarayonida tojik tilining ta'siri ostida shakllangan leksik birliklar alohida e'tiborga loyiq ekanligi aniqlandi. Buxoro viloyatida tarixan shakllangan ikki tillilik holati natijasida ayrim so'zlar o'zbek tiliga

moslashgan holda faol qo‘llaniladi. Bunday birliklar lingvoareal leksikaning muhim qatlami bo‘lib, ular hududiy nutqda kommunikativ vazifani to‘liq bajaradi. Shu bilan birga, ushbu so‘zlarning ayrimlari yosh avlod nutqida asta-sekin iste’moldan chiqib borayotgani kuzatilmoqda. Kasb-hunar va an’anaviy xo‘jalik faoliyatiga oid leksika ham tadqiqot doirasida muhim muhokama obyektiga aylandi. Dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va savdo bilan bog‘liq so‘zlar hududiy leksikaning tarixiy qatlamini tashkil etadi. Ularning aksariyati Buxoro viloyatining iqtisodiy hayoti bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, ayrim leksik birliklar boshqa hudud shevalarida deyarli uchramaydi. Bu holat lingvoareal leksikaning hududiy identifikatsiya vositasi sifatidagi rolini ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalarini muhokama qilish jarayonida lingvoareal leksikaning adabiy til bilan munosabati masalasi ham muhim ahamiyat kasb etdi. Aniqlanishicha, ayrim hududiy so‘zlar ommaviy axborot vositalari, badiiy adabiyot va kundalik muloqot orqali asta-sekin adabiy tilga singib bormoqda. Boshqa bir qismi esa faqat og‘zaki nutqda saqlanib, yozma tilga kam kirib boradi. Bu holat lingvoareal leksikaning dinamik xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi. Shuningdek, globalizatsiya va urbanizatsiya jarayonlari ta’sirida Buxoro viloyati lingvoareal leksikasida qisqarish tendensiyasi kuzatilmoqda. Yoshlar nutqida adabiy til me’yorlarining ustuvorligi, shuningdek, zamonaviy kommunikatsiya vositalarining keng tarqalishi hududiy so‘zlarning faol qo‘llanish doirasini toraytirmoqda. Bu esa lingvoareal leksikani hujjatlashtirish va ilmiy asosda saqlash masalasini dolzarb muammoga aylantiradi.

Umuman olganda, tadqiqot muhokamasi shuni ko‘rsatadiki, Buxoro viloyati lingvoareal leksikasi o‘zbek tilining boyligi va xilma-xilligini aks ettiruvchi muhim manba hisoblanadi. Uni chuqur o‘rganish nafaqat dialektologik, balki madaniy-meros nuqtayi nazaridan ham katta ahamiyatga ega. Olingan natijalar kelgusida hududiy lug‘atlar tuzish, o‘quv-metodik materiallar yaratish va milliy til merosini asrashga xizmat qilishi mumkin.

Xulosa. Mazkur tadqiqotda Buxoro viloyati lingvoareal leksikasining shakllanish omillari, semantik va funksional xususiyatlari ilmiy-tahliliy jihatdan yoritildi. O‘rganishlar natijasida hududiy leksika tarixiy, etnik va madaniy jarayonlar bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanganligi aniqlandi. Buxoro viloyatiga xos leksik birliklar kundalik turmush, kasb-hunar va an’anaviy xo‘jalik faoliyatini aks ettirishi bilan ajralib turadi. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, ikki tillilik va til aloqalari lingvoareal leksikaning boyishida muhim rol o‘ynagan. Shu bilan birga, zamonaviy ijtimoiy jarayonlar ta’sirida ayrim hududiy so‘zlarning faol qo‘llanishi qisqarib bormoqda. Mazkur ish natijalari Buxoro viloyati leksikasini hujjatlashtirish, dialektologik tadqiqotlarni kengaytirish hamda o‘zbek tilining hududiy boyligini saqlashda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ismoilov A. O‘zbek shevalarining leksik xususiyatlari. — Toshkent: Fan, 2002.
2. Ne’matov H. O‘zbek va tojik tillari o‘rtasidagi leksik aloqalar. — Toshkent: Fan, 1998.
3. O‘rinboyev B. O‘zbek-tojik bilingvizmi masalalari. — Samarqand: SamDU nashriyoti, 2005.
4. Husainova Z. Etnolingvistika asoslari. — Toshkent: Akademnashr, 2010.
5. Jo‘rayev M. Xalq og‘zaki nutqi va hududiy leksika. — Buxoro: BDU nashriyoti, 2014.